

OD NAREČNEGA H KNJIŽNEMU BESEDJU (PO GRADIVU ZA *SLOVENSKI LINGVISTIČNI ATLAS*)

V prispevku je prikazano besedje za pojme iz pomenskega polja »nekrvno sorodstvo« (*tast, tašča, zet, snaha, svak*) v govorih, zajetih v *Slovenski lingvistični atlas* (SLA). Leksemi in njihova narečna razširjenost so predstavljeni tudi z metodo lingvistične geografije. Glavni del razprave je osredotočen na primerjavo teh narečnih leksemov s knjižnimi v Slovarju slovenskega knjižnega jezika in njihovo stilno označenostjo v njem. Predstavljen je tudi poskus razvrstitve kriterijev za sprejemanje prvotno narečnih besed v sistem slovenskega knjižnega jezika (seveda z glasoslovno in oblikoslovno prilagoditvijo): v knjižni jezik so bile sprejete predvsem tiste prvotno narečne besede, ki niso bile prevzete iz jezikov v stiku, ki so rabljene na čim širšem območju slovenskega jezikovnega prostora ali so žive v središčnih narečjih, redkeje v obrobnih.

slovenska narečja, knjižni jezik, besede za sorodnike (po svaštvu), lingvistična geografija (*Slovenski lingvistični atlas*)

The paper presents variant dialectal lexemes for the notions of *father-in-law, mother-in-law, son-in-law, daughter-in-law* and *brother-in-law* (lexemes for relatives by marriage) in the dialects covered by the *Slovene linguistic atlas*. The lexemes and their distribution are introduced using those included by employing the methods of linguistic geography, too. The main part focuses on the comparison of these dialectal lexemes with the lexemes, included in the Dictionary of Standard Slovene and their stylistic qualifiers in it. An attempt at classification of the criteria for acceptance of dialect words into the standard language (with phonetic and morphological adaptation, of course) is also presented: the standard language accepts mainly those dialect words that have not been taken over from languages in contact, that are as widely spread as possible, or that spring from the centre of the Slovene language space, but rarely from peripheral dialects.

Slovene dialects, standard language, lexemes for relatives by marriage, geolinguistics (*Slovene linguistic atlas*)

1 Uvod

V prispevku bo prikazan del besedja, zbranega za *Slovenski lingvistični atlas* (SLA), in z metodo lingvistične geografije predstavljena njegova narečna razširjenost ter nato stilno-zvrstna uvrščenost teh leksemov v knjižnem jeziku, kot je razvidna iz SSKJ. Predstavljen bo tudi poskus razvrstitve kriterijev za sprejemanje prvotno narečnih besed v sistem slovenskega knjižnega jezika. S tem namenom bo

analizirano narečno besedje za pojme iz pomenskega polja »nekrvno sorodstvo« (*tast, tašča, zet, snaha, svak*) – torej poimenovanja sorodnikov, ki to postanejo ob poroki ženina in neveste.¹ Poimenovanja za člane sorodstva so v slovenskih narečjih zelo bogata, prav ta narečna raznolikost pa je še v 19. stoletju delala precejšnje probleme tudi piscem v knjižnem jeziku: »Velike preglavice delajo mnogim našim pisateljem in dopisnikom nazivi za razna kolena sorodstva in svaštva. To umevamo prav lahko. Zakaj neka imena rodbine in svaštva so v nekaterih krajih deloma ali skoro popolnoma že izginila, v drugih krajih pa se različno rabijo, kar ne odgovarja vselej resnici [...],« je v svojem prispevku zapisal F. Lekše (1893: 32) in nato predstavil tozadevno besedje, ki ga je zajel »iz besednjakov, narodove (ljudske) govornice in Dalmatinovega sv. pisma; česar nisem tu dobil, izposodil sem si od bratov« (1893: 32), ter pozval k dopolnitvi tega »imenik[a] členov ali udov rodbine in svaščine [...] [ki bi] [...] ga pridedjali k rodovinskim drevesom novemu besednjaku, kateri se sedaj tiska.« (1893: 32). V svojem prispevku je razlikoval med rodbino, ki mu »je vez posameznikov iste krvi, kateri imajo po krvi istega začetnika ali začetnico« (1893: 32), in svaščino ali svaštvom, ki je »[r]odbinsko razmerje zakonskih, tj. moža in žene do medsebojnih sorodnikov in sorodnic« (Lekše 1893: 77).² Večina v Lekšetovem članku naštetih poimenovanj je res zajetih tudi v Pleteršnikov slovar, medtem ko jih ima SSKJ precej manj, čeprav narečno gradivo, zbrano v drugi polovici 20. stoletja (torej v času, ko je nastajal tudi ta normativni slovar), vendarle izkazuje večjo poimenovalno natančnost (kolikor je je bilo v poglavju Družina sploh mogoče zajeti z zelo pomanjkljivo vprašalnico za SLA) – a je seveda tudi koncept SSKJ drugačen od Pleteršnikovega slovarja.

Življenje in raba besed se gotovo spreminja predvsem zaradi zunajjezikovnih dejavnikov – besede izginjajo, ko izgine potreba po poimenovanju posameznih pojmov, ali se krepijo (raba postaja pogostejša, besedna družina postaja večja), ko se poimenovalna potreba veča. In čeprav družina ostaja ena temeljnih vrednot in osnovna celica delovanja sodobne slovenske družbe, se njena sestava, številčnost in pomen rodbinskih zvez vendarle zelo spreminjajo. Tako se rahlja tudi povezanost med člani nekrvnega sorodstva/svaštva, kar pomeni tudi izginjanje potrebe po njihovem natančnem poimenovanju in nadomeščanje teh poimenovanj z opisnimi ali celo kar z osebnimi imeni. V nekaterih bolj tradicionalnih okoljih so rodbinske vezi seveda močnejše, kar se odraža tudi v živosti narečnih leksemov za člane take skupnosti, druge so vezi šibkejše, zato tudi posebnih leksemov zanje ni. Tudi zaradi drugačnih družbenozgodovinskih okoliščin ima torej Pleteršnikov slovar še veliko besed za nekrvne sorodnike (*tast, svekar, svekrv/svekrva, tašča, punca, zet, pristopavec, snahalsneha, zetinja, svak, dever, pašenog, šurjalšurjak, svakinja, svast*),

¹ Leksemi za te tri pojme (*poroka, ženin, nevesta*) so predstavljeni v članku *New lexical maps for Slovenian linguistic atlas*, ki bo natisnjen v zborniku prispevkov s 4. kongresa dialektologov in geolingvistov (4th ICDG), ki je bil od 28. julija do 2. avgusta 2003 v Rigi v Latviji.

² Pleteršnik besedi *svaščina* in *svaštvo* pojasnjuje z nemško ustreznico *die Schwägerschaft*, SSKJ pa *svaštvo* kot 'razmerje med svaki'.

medtem ko jih ima SSKJ precej manj: *tast, tašča, zet, snaha, svak, svakinja* ter z označevalnikom zastarelo *dever* in nar. zahodno *nevesta*.

Narečno besedno gradivo za SLA je tako pomembna podatkovna baza ne le za ugotavljanje življenja v knjižni jezik sprejetega besedja v današnjih narečjih, ampak omogoča tudi kritični pretres upravičenosti njegovega kontinuiranega sprejemanja ali nesprejemanja v sistem knjižnega jezika oz. odprtost knjižnega jezika (in njegovega normativnega slovarja) za narečno leksiko.³ SSKJ poleg socialnozvrstno nezaznamovanega besedja zajema tudi 3428 (prim. Hajnšek Holz 1999: 214) narečnih besed, ki so v slovarju označene z označevalnikom nar. (narečno) in nekatere še z dodatnim pojasnilom (vsega 24 različic tovrstnih označevalnikov), ki besedo ožje narečno določajo⁴ (tj. okrog 3 % gesel, največ med njimi je samostalnikov, sledijo glagoli in pridevniki). Nekatere narečne besede so v tem slovarju označene z označevalnikom star. (starinsko), med narečno označenimi besedami pa so tudi take, ki se umikajo iz rabe in bi bila zanje primernejša oznaka starinsko ali etnografsko. Z označevalnikom nar. označene besede so v pisavi, glasoslovno, oblikoslovno in naglasno⁵ prilagojene sistemu knjižnega jezika in imajo kot take možnost, da sčasoma postanejo del nezaznamovanega knjižnega besedja – ob dovolj pogosti pisni rabi, seveda.

Zgodovinsko gledano knjižni (pisni) jezik izhaja iz živega, govornega jezika, knjižno besedje tako tudi iz narečnega – vse večja »komunikacijska pretočnost prostora« in sodobni način življenja pa pospešujeta tudi obratno pot, ki je prav tako razvidna iz gradiva za SLA, namreč prehajanje besedja iz drugih socialnih in funkcijskih zvrsti v praktičnosporazumevalni govornji jezik narečij. Stilno-zvrstna pripadnost besede ali besedne zveze (leksema) namreč ni nekaj stalnega, ampak se njena oblika in pomen v času in prostoru lahko spreminjata, besedje lahko iz jezikovnega diasistema (in torej tudi iz posamezne zvrsti jezika) izpada in se zamenjuje z novotvorjenkami, izposojenkami ali kalki. Raziskovanje narečnega besedja, njegove razširjenosti ter različnih poimenovalnih postopkov (tudi besedotvornih načinov) torej omogoča tako ugotavljanje odprtosti knjižnega jezika za sprejemanje narečne leksike kot tudi ugotavljanje vpliva knjižnega besedja na

³ »S sprejetjem narečnih besed v Slovar slovenskega knjižnega jezika smo obogatili slovenski besedni zaklad, hkrati pa rešili pozabe marsikatero besedo, ki bi se ob sodobnem načinu življenja izgubila.« (Hajnšek Holz 1996: 33.)

⁴ »Areala posameznega narečnega izraza ni vedno lahko določiti, ker imamo Slovenci zelo malo narečnih slovarjev, pa tudi gradivo v Dialektološki sekciji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ni zbrano na tak način, da bi omogočalo jasno krajevno opredelitev. Pri redakciji smo se odločili na osnovi slovarskega gradiva, Pleteršnikovega slovarja in opravljenih anket.« (Hajnšek Holz 1997b: 54.)

»V SSKJ ustrezajo oznake narečnih besed bolj pokrajinskim pojmom kot pojmom zemljepisnih narečij.« (Hajnšek Holz 1996: 27.)

»Areala posameznega narečnega izraza ni vedno lahko določiti, čeprav je za Slovar izpisanega veliko gradiva (okoli 6 milijonov kartotečnih listkov, ker Slovenci žal skoraj nimamo narečnih slovarjev, pa tudi posebna narečna kartoteka, ki je v Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša, ne nudi dovolj podatkov.« (Hajnšek Holz 1996: 28.)

⁵ Naglas narečnih besed se v SSKJ »[...] naslanja na knjižni govor ljudi iz osrednjih področij [...]« (Hajnšek Holz 1998: 82) ne glede na to, iz katerega narečja je beseda prišla.

narečno – zato je pomembno tako za načrtovanje razvoja knjižnega jezika kot za prepoznavanje mehanizmov v sodobnem življenju narečja.

2 *Tast in tašča* v gradivu za SLA

V slovenskem knjižnem jeziku sta zvrstno nezaznamovana leksema, ki označujeta moževega oz. ženinega očeta ter moževo oz. ženino mater, *tast* in *tašča*.⁶ Besedi ima v svojem slovarju zapisani tudi Pleteršnik (*tást*, m. *der Schwiegervater*; *tášča*, f. *die Schwiegermutter*), Snój pa njuno etimologijo povezuje s psl. **тъсть*, **тъст'а*, kar etimološko ni pojasnjeno, mogoča pa je sorodnost s psl. **teta* ali navezava na ie. koren **tek(')*- 'roditi, zaploditi', medtem ko Skok opozarja na etimologijo besede v otroškem reduplikativnem korenu tipa *tbt-* (kot npr. *teta*, *deda* ...) s sufiksom *-t̃*.

Zbrano gradivo za SLA kaže, da se leksem *tast* rabi predvsem v primorski ter ponekod v dolenski narečni skupini, v belokranjskih narečjih ter v prekmurskem in prleškem narečju, medtem ko gradivo za ostale v SLA zajete govore kaže, da v njih »beseda ni znana«⁷ oz. da ta pojem navadno opišejo, npr. *ženin/možev oče*, *njen/njegov oče*, *od nje/njega očelata/foter*, *od ta mlade oče*, *gospodarjev oče*, kot v nekaterih dolenskih in panonskih govorih ter posamično v gorenjskih in koroških govorih. Pogosto je tudi poimenovanje tasta z leksemi *oče*, *ata*, *stari oče*, *stari ata*, *dedek* – najpogosteje v notranjskih, dolenskih, gorenjskih in rovtarskih govorih ter ponekod v panonski narečni skupini, marsikje, npr. v štajerski narečni skupini, pa je pogost leksem *ta star(i)*. Kjer je v govorih središčnih narečij zapisan tudi leksem *tast*, je bil tja gotovo sprejet iz knjižnega jezika, na kar je v gradivu za SLA večkrat opozorjeno tudi z vzporednim zapisom drugega leksema ali z zapisom knjižnega v oklepaju, npr. v točkah 233 *od žene očeltast*, 251 *stari očeltast*, 278 *ateltast*, ali s kako opombo, npr. knjižno (v točkah 176, 356, 317), malo v rabi (235), novo (332), redko (109, 152, 229, 236, 322) ali celo samo gospoda (247). V narečjih, ki so v neposrednem

⁶ V etnološki literaturi je zapisanega marsikaj zanimivega o vlogi *tasta* in *tašče* v družinski/sorodstveni skupnosti (gl. Literatura), gotovo pa je zanimivo tudi ponazarjalno gradivo (z večinoma negativno konotacijo), ki ob različnih iztočnicah v SSKJ navaja tudi besedo *tašča* (medtem ko se *tast* v ponazarjalnem gradivu pri drugih iztočnicah ne pojavlja):

tašča -e ž = *ženina ali moževa mati*: zgodbe o hudih taščah; snaha in tašča

zavladati -am dov. *začeti vladati* ekspr. v hiši je zavladała tašča

vtikati se nedov. ekspr. 1. *vmešavati se*: [...] tašča se vtika v vzgojo

pobirati se 2. nar. *ujemati se*, *razumeti se*: s taščo se ni pobiral

premogočen -čna -o prid. 1. preveč mogočen: bal se je svoje premogočne tašče

pritikati -am nedov. • knjiž. to se navadno pritika taščam *pripisuje*

taščin -a -o prid. nanašajoč se na taščo: taščin odnos do snahe • poljud. taščin jezik sobna rastlina z mesnatimi, črtalastimi, pokončnimi listi, strok. sansevierija

udariti -im dov. 10. ekspr., v zvezi s *po začeti neprizanesljivo ravnanju s kom*: če le more, udari po tašči

⁷ V gradivu za SLA ni vedno jasno, ali neizpolnjeno/neodgovorjeno vprašanje pomeni, da beseda oz. v vprašanju zapisani leksem v določnem govoru ni znan (to bi navadno pomenilo, da je spraševalec napačno oblikoval vprašanje, saj bi moral pojem opisati, da bi dobil ustrezen odgovor) ali da v tem govoru res ni posebnega leksema za iskani pojem (za pojme, predstavljene v tem prispevku, bi to verjetno pomenilo večje število opisnih poimenovanj namesto morebitnih enobesedih leksemov).

stiku s sosednjimi/tujimi jeziki, se rabijo tudi izposojenke, npr. *suočero* (prim. ital. *suocero*) v nekaterih primorskih govorih (115), *švigerfoter* (prim. nem. *der Schwiegervater*) v nekaterih koroških govorih (5, 12, 15, 19, 55, 328, 336, 360) – v gradivu je večkrat zapisana tudi opomba, da se za pojem *tast* rabi nemška beseda (6, 7, 11), *apoš* (prim. madž. *após*) v Porabju (404) in *svekar* ponekod v Istri in Beli krajini (123, 127 in 285). Beseda *svéker* je s pomenom 'možev/ženin oče' – *des Mannes Vater, der Schwiegervater (der Frau)* – zapisana tudi še v Pleteršnikovem slovarju,⁸ etimološko pa besedi *svékar* m, *svékrva* f = *svekrva* Skok pojasnjuje kot baltoslav., vseslav. in praslav. besedi iz ie. *svekr̥s* m in *svekry* f s pomenom 'socer (m)' proti 'socrus' oz. *Schwiegervater* (Vater des Mannes) proti *Schwiegermutter* (Mutter der Frau), beseda pa morda kaže tudi na avtoriteto moževega očeta/matere v družini, v kateri je snaha s poroko prišla pod njuno oblast.

Tudi poimenovanja za *tašča* so v slovenskih narečjih zelo raznolika. Leksem *tašča* se rabi predvsem v primorski narečni skupini, v kostelskem in belokranjskih narečjih ter v vzhodnodolenjskem govoru in prleškem narečju. Posamično je zapisan tudi v nekaterih drugih osrednjeslovenskih narečjih, ponekod z opombo, ki kaže, da je beseda v ta narečja prišla iz knjižnega jezika, npr. knjižno (176), malo v rabi (235), novo (332), redko (152, 229, 236, 322, 382), samo gospoda (247). Ta leksem je s pomenom *die Schwiegermutter* zapisan tudi v Pleteršnikovem slovarju, kjer so zapisani tudi leksemi *pūnca*, f. 3) *die Schwiegermutter*,⁹ *svékrv*, f. = *svekrva* Meg., in *svékrva*, f. *des Mannes Mutter, die Schwiegermutter (der Frau)*.¹⁰ Leksem *punica* je v pomenu 'tašča' še živ v prekmurskem narečju, Skok pa ga pojasnjuje kot samo hrv.-srb. in slov. tvorjenko iz *punac*- 'tast, ženin oče' + *-ica* [...] z etimologijo v psl. leksemu **pŕn*, *polniti*; na področju nekdanjega oglejskega patriarhata naj bi bila *punica/tašča* torej tista, ki dopolnjuje duhovno sorodstvo.¹¹ Večinoma pa se v slovenskih narečjih za 'ženino/moževo mater' uporablja kar opisno poimenovanje, npr. *ženina/moževa mati*, *mati od žene/moža*, *mati od njega*, *njegova/njena mati* ipd., najpogosteje npr. v dolenskem in prleškem narečju. Pogosto se v dolenskem in rovtarskih narečjih ter ponekod v panonski narečni skupini rabijo tudi poimenovanja kot *mama*, *mati*, *stara mati* in *babica*, medtem ko je v gorenjskem in v nekaterih štajerskih narečjih pogost tudi leksem *ta stara*. V nekaterih obrobnih slovenskih govorih so pogoste izposojenke iz jezikov v stiku, npr. *švigemama* (328) in *švigermutter* (prim. nem. *die Schwiegermutter*) v nekaterih koroških govorih (5, 12, 15, 19, 55, 360), *suočera* v nekaterih govorih na stiku z romanskim jezikovnim prostorom (prim. ital. *soucera*), npr. v točki 115, in *anjoš* v Porabju (prim. madž. *anyós*), npr. v točki 404.

⁸ Pleteršnik navaja vire: Kras-Cig., Jan., C., M., BIKr.

⁹ Pleteršnik za *punca* v pomenu 'tašča' navaja Mur., Npes.Vraz, vzh.Št., BIKr.; (»polnca« Meg., »povnca«, BIKr.) – prim. ital. *pulcella* od lat. *pullus* = mlad, Mik.

¹⁰ Pleteršnik navaja vire: Cig., Jan., C., M., BIKr.

¹¹ Dodatno motivacijo za nastanek leksema vidi Skok v homonimnosti hrv.-srb. *tašta* 'ženina mati' s *tašta* 'prazna', zaradi česar naj bi nastala nova beseda iz protipomenke *poln*.

3 Zet in snaha v gradivu za SLA

SSKJ za pojem 'hčerin mož v odnosu do njenih staršev' pozna samo leksem *zet*.¹² Snoj besedo *zet* razlaga s psl. **zety* 'ženin, zet' [...], ki je izpeljanka na osnovi ide. korena **g'enH-* 'zaploditi' (Po, 374); njen izhodiščni pomen je torej ali *'so-rodnik' ali *'kdor zaplodi (novo generacijo)'. Besedo v svojem slovarju navaja tudi Pleteršnik in jo razlaga z *das Schwiegerfohn*, pozna pa tudi leksem *pristopâvec*, ki ga razlaga z *der in ein anderes Haus zuheiratet* ter kot vir navaja L. Svetca, ki je gradivo nabral v okolici Kamnika in Litije, in Tolminsko. V gradivu za SLA je leksem *zet* znan na večini slovenskega jezikovnega prostora razen v koroški in gorenjski ter delu štajerske narečne skupine, vendar tudi sem (razen v zamejstvo) vedno bolj prodira knjižni leksem *zet*. Sicer pa je v teh narečjih večinoma v rabi leksem *ta mladi*, v nekaterih koroških rožanskih govorih (12, 15, 17, 18) tudi izposojenka iz nemščine *švigerson* (prim. nem. *der Schwiegersohn*), uporabljajo pa tudi opisna poimenovanja kot *hčerin mož*, *mož od hčere* ipd. (npr. 4, 7, 29, 50, 206, 261, 263). Zlasti v nekaterih notranjskih govorih so znani leksemi z besedotvorno podstavo *pristop-* (*pristopnik* (139), *pristopavec* (135), *pristopljavec* (233), *pristopni zet* (127)), druga poimenovanja pa so bolj enkratna (npr. *snah* (317), *rejec* (39, 153, 154, 312), *lump* (187) in *da junge* (188)).

Bolj slikovita je leksična karta za pomen 'sinova žena v odnosu do njegovih staršev', za katerega SSKJ navaja le leksem *snaha*¹³ in kot narečno zahodno tudi leksem *nevesta*, katerega nezaznamovani pomen je 'ženska ob poroki in nekaj časa pred njo'. Obe besedi je v *Slovensko-nemškem slovarju* zapisal tudi Pleteršnik: *snáha*, f. = *sneha*¹⁴ oz. *snéha*, f., 1) *die Schwiegertochter* in *nevěsta*, f. s pomeni 1) *die Braut* [...], 2) *bratova žena*,¹⁵ 3) *sinova žena = snaha*,¹⁶ po Murku pa s pomenom 'snaha' navaja tudi besedo *zétinja*, ki je ni v SSKJ, pa tudi gradivo za SLA ne izpričuje njene živosti. Leksem *snaha* je v tem pomenu živ predvsem v panonski in štajerski narečni skupini (razen v savinjskih narečjih) ter v belokranjskih narečjih,

¹² Ponazarjalno gradivo, ki ob različnih iztočnicah v SSKJ navaja tudi besedo *zet*:

zet -a m 1. *hčerin mož v odnosu do njenih staršev*: kmetijo je izročil zetu; z zetom se ne razumejo
pokazati pokažem dov. *pokazati zobe* ekspr. zet je kmalu pokazal zobe *se uprl, postal odločnejši, samozavestnejši*; (tudi pri geslu **zob**)
prihodnji -a -e prid. 1. *ki bo v prihodnosti*: knjiž. to je moj prihodnji zet *bodoči*
prislonjenec -nca m knjiž. *kdor se nepovabljen, nezaželen pridruži, pride kam*: noče, da bi ga hči in zet imela za prislonjenca

¹³ Ponazarjalno gradivo, ki ob različnih iztočnicah v SSKJ navaja tudi besedo *snaha* oz. *nevesta* v istem pomenu:

snaha -e ž *sinova žena v odnosu do njegovih staršev*: s snaho se lepo razumejo; bodoča snaha

mlad -a -o prid. (sam.) **mlada**, pog. ta mlada gospodinji *snaha*;

nevesta -e ž nar. zahodno *snaha*: z nevesto se ne razumejo dobro

užitkarica -e ž *ženska oblika od užitkar*: ko je prišla snaha v hišo, je stara gospodinja postala užitkarica

¹⁴ Za to obliko (*snaha*) Pleteršnik navaja vire: Mur., Cig. Jan., BIKr., za *sneho* v drugotnem pomenu 'nevesta'/'*die Braut* pa še C., vzhŠt.

¹⁵ Pleteršnik navaja vire: C., Prim.-Erj. (Torb.), BIKr., jvzhŠt.

¹⁶ Pleteršnik navaja vire: M., Z., Dalm., Trub., Prim.-Erj. (Torb.), Štek.

drugam pa je prišel že iz knjižnega jezika (razen v koroške govore v Avstriji, kjer besede, kot je razvidno iz gradiva za SLA, ne poznajo). Snov leksem *snaħa* razlaga kot izvorno slovansko besedo, nastalo iz psl. **snъħa*, ki se je razvila iz ide. **snūsa* (< ide. koren **sney-* 'vezati') in če je razlaga pravilna, je *snaħa* prvotno pomenila *'tisto, ki veže, povezuje (dve družini)'

V slovenskih narečjih sta v tem pomenu ob *snaħi* najpogostejša leksema *nevesta* in *ta mlada*. Leksem *nevesta* se rabi v primorski narečni skupini, v notranjskem narečju in nekaterih južnih dolenjskih govorih ter v kostelskem narečju. Snov jo kot nezadovoljivo pojasnjeno besedo izvaja iz psl. **nevěsta*, ki je morda nastalo iz ide. **ne-ūēdh-tā* 'neodvedena, neodpeljana' [...] (iz očetove hiše v moževo), kar je izpeljanka iz ide. korena **ūedh-* 'vesti, peljati, domov pripeljati (ženo), oženiti se'; če je domneva pravilna, je nikalnica uporabljena zaradi tabuja, da demoni ne bi vedeli za mlado ženo v hiši in ji ne bi mogli škodovati; [...] druga možnost je izhodišče **ne-ūōjd-tā* s prvotnim pomenom *'neznanka', uporabljeno prav tako tabuistično. Tretji leksem *ta mlada* je znan v gorenjskem narečju, v rovtarski narečni skupini in (severnem) delu dolenjskega narečja, v koroški narečni skupini in savinjskih narečjih. Redkeje se v tem pomenu uporabljajo opisna poimenovanja kot *sinova žena*, *od sina ženal/ženska* (4, 206, 231, 233, 242, 261, 263), v nekaterih koroških govorih (15, 17, 18) tudi izposojenka *švigertohter* (prim. nem. *die Schwiegertohter*), samo posamično pa so znana poimenovanja kot *kunjada* (101), *da junge* (144), *noviča* (92)/*novica* (135).¹⁷

4 Svak v gradivu za SLA

V vprašalnici za SLA se sprašuje tudi po poimenovanju za *svaka*, ki po SSKJ pomeni *sestrinega moža* ali *brata zakonskega partnerja*.¹⁸ Informatorji za več kot 80 krajevnih govorov v mreži za SLA besede *svak* niso poznali (v točkah 176 in 236 pa so npr. povedali, da beseda ni domača, ampak knjižna, v točkah 229, 237, 242 pa jo označujejo kot redko ali zastarelo), večinoma so jo razlagali s pomenom 'sestrin mož' oz. so s tem dvobesednim leksemom označili pomen 'svak' (eksplicitno v okrog 25 točkah), le v točkah 240, 243, 313 in 314 so povedali, da *svaku* rečejo 'ženin brat', ter v točkah 7, 144, 234, 244, 256, 263, 266, da imajo za ta pojem le opisno poimenovanje.

Za druge točke ni jasno, ali obstajajo različni leksemi za sestrinega moža, ženinega brata in moževega brata ali pa se v narečjih rabi le eno poimenovanje za vse tri pojme. Da razlike med poimenovanji v posameznih narečjih vendarle obstajajo, je mogoče razbrati iz opomb pri nekaterih zapisih (npr. za točko 152 je

¹⁷ Ta poimenovanja so morda tudi le napaka v gradivu (zamenjava z drugimi pomeni).

¹⁸ Za nekaj točk SLA pa je zapisana tudi beseda za žensko obliko, torej *svakinjo*, ki je po SSKJ *bratova žena* ali *sestra zakonskega partnerja*, Pleteršnik pa jo razlaga kot *die Schwägerin* (moja svakinja je mojega brata žena, toda navadno jo imenujejo nevesto, BIKr.). Poleg *svakinje* v točkah 108, 135, 382 so zapisani še naslednji leksemi: *kunjada* v točkah 106, 118, 126, 127, 135, *zōva* v točki 134, *jetrva* v točki 127, *švogrna* v točkah 191, 202, 204, 224, 311 ter *švogrinja* v točkah 46, 50, 54, 370, 382 in *švogreca* v točkah 50, 374, 381.

zapisano, da leksem *svak* pomeni 'sestrin mož', za 'bratovo ženo' pa da ni izraza). O različnih poimenovanjih te vrste sorodstvenih vezi poroča tudi F. Lekše 1893: *dever* je 'možev brat njegovi ženi', *svak* pa je 'sestrin mož'.¹⁹ V istem prispevku uredništvo *Doma in sveta* dodaja še »[...] najnavadnija rodbinskih oseb nazivala, samorasla pri brkinskih in brežanskih Slovencih [...] 17. *dever* je njegovej ženi njegov brat; 18. *šur* ali *šurjak* je njemu brat njegove žene; 19. *pašinog* je njemu mož njegove svasti (ženine sestre); [...] 23. *svak* je zakonski pridrug njegove sestre; [...]« (Lekše 1893:78) Pleteršnik ima za pomen 'sestrin mož' zapisan leksem *svák* z razlago *der Schwager* (z oznako BIKr.), za pomen 'možev brat' pa leksem *devêr*²⁰ in *dêver*²¹ z razlago *der Mannesbruder*; *pašénog* razlaga kot *der Mann der Schwester meines Weibes*,²² beseda *šúrja* oz. *šurják* pa mu pomeni *moje žene brat*, *der Schwager*.²³ SSKJ kot nezaznamovano pozna le besedo *svak*, *dever* s pomensko razlago 'svak' ima oznako zastarelo, drugih leksemov za ta pojem pa sodobni slovenski knjižni jezik ne pozna – torej se je v njem uveljavil razširjeni pomen besede *svak*, medtem ko je v narečjih poimenovalna pestrost vendarle večja.

Leksem *svak* je sicer najbolj razširjen v prekmurskem in belokranjskih narečjih, v nekaterih vzhodnodolenjskih govorih ter v notranjskem in kraškem narečju, drugod je redkejši. Bezljaj razlaga njegov izvor iz psl. **svojákъ* 'sorodnik', kar je tvorjeno iz pron. **svôjъ* 'suus'; pomen 'sestrin mož' se je torej razvil iz splošnejšega 'sorodnik'. Leksem *dever* je v gradivu za SLA zapisan le za točko 134 z opombo, da ga poznajo »samo stari ljudje«, sicer se rabi leksem *svak*. Bezljaj ga razlaga takole: *devêr* 'možev brat' (Kras, Posočje, Benečija), v Vipavi *devîr* 'ženin brat', v Beli krajini *dêver* 'možev brat', nevestina priča poleg *debér* (tudi vzh. štaj.) < psl. *děverъ* < ie. **dāiuyēr* 'svak'. V štajerski in koroški narečni skupini ter ponekod v gorenjskem in dolenskem narečju se rabi izposojenka *švogor* (prim. nem. *der Schwager*), v rezijanskem, terskem, nadiškem in briškem narečju pa izposojenka *kunjat* (prim. ital. *cognato*), v istrskem narečju *kunjado* (šavrinsko) oz. *konja* (rižansko).

5 Od narečnega h knjižnemu besedju in obratno

Primerjava med narečnim besednim gradivom, zbranim za SLA,²⁴ in besedjem v SSKJ kaže, da je bil eden najpomembnejših kriterijev pri tem, da narečna beseda

¹⁹ Lekše 1893 piše, da se bratova žena imenuje *jetrva*, možev brat pa je njej *dever*, *svast* se imenuje ženina sestra, *zelva* pa moževa sestra. SSKJ besede pojasnjuje takole: **svakinja** -e ž *bratova žena ali sestra zakonskega partnerja*; **jetrva** -e ž zastar. *žena moževega brata*; *svakova žena, svakinja*. V Lekšetovem prispevku uredništvo *Doma in sveta* (str. 78) dodaja še naslednja poimenovanja iz Brkinov: »[...] 13. *nevesta* je žena njegovega brata; [...] 16. *svast* je njemu sestra njegove žene; [...] 29. njegovej ženi je žena njegovega brata *jetrva*; 30. njegovej ženi je njegova sestra *zava* (*zalva*); 31. *svakinja* je njemu druga žena njegovega svaka [...]«.

²⁰ Pleteršnikovi viri: Meg., Rihenberk, Ben.-Erj. (Torb.), Dalm.

²¹ Pleteršnikovi viri: Mur., Cig., Met., BIKr.

²² Pleteršnik kot vir navaja Miklošiča (moža dveh sester sta si pašenoga) in gradivo s Tolminskega.

²³ Pleteršnikovi viri: Cig., Jan., C., Vrt., BIKr.

²⁴ Tu primerjam tako besedje, predstavljeno v tem članku, kot besedje, predstavljeno v drugih avtoričinih člankih z leksičnimi kartami po gradivu za Slovenski lingvistični atlas, navedenih v Literaturi.

postane tudi knjižna oz. del sistema knjižnega jezika njena avtohtonost. Knjižne (oz. socialnozvrstno nezaznamovane) so torej lahko predvsem tiste izvorno narečne besede, ki niso prevzete iz jezikov v stiku, ampak so domače, tj. so slovenskega (praslovanskega) izvora. To so predvsem leksemi, ki označujejo zelo star pojmovni svet, elemente iz narave in kulturne dobrine, ki so jih predniki Slovencev poznali že v pradomovini oz. so tesno povezane s tradicionalnim načinom življenja, pa jih zato navadno poznajo v večini slovenskih krajevnih govorov, so najbolj razširjeni.²⁵

Avtohtona/domača beseda pa ima prednost pred prevzeto, tudi če ni najbolj razširjena oz. ni znana v osrednjih slovenskih narečjih, ampak le na robu slovenskega jezikovnega prostora, še zlasti če je hkrati potrjena tudi v knjižnih (leposlovnih ali strokovnih) virih.²⁶ Le izjemoma je v SSKJ kot knjižna/socialnozvrstno nezaznamovana sopomenka sprejet tudi leksem, ki je v slovenskih narečjih sicer najbolj razširjen, a je po izvoru prevzeta beseda.²⁷ Sicer pa prevzete besede, ki se pogosteje rabijo predvsem v tistih slovenskih narečjih, ki so v stiku s sosednjimi jeziki, navadno ne morejo postati del knjižnega jezika in so v SSKJ lahko sprejete le zaradi večkratnega zapisa v knjižnih virih, v slovarju pa so označene s stilnoplastnim kvalifikatorjem »narečno« ali »pogovorno«,²⁸ ali s časovnim kvalifikatorjem »starinsko«,²⁹ večinoma pa to vendarle ostajajo samo narečne besede.³⁰

V slovenskih narečjih so za isti pojem pogosto v rabi različne besede slovenskega izvora – kot socialnozvrstno nezaznamovane so navadno sprejete tiste, ki so osredneslovenske, tj. rabljene v osrednjih slovenskih narečjih, medtem ko so tiste,

²⁵ Npr. leksemi *pes*, *kovač*, *železo*, *meh* ... (Škofic 2002a, 2004a). Zanimivi pa so tudi primeri, ko je v sistem knjižnega jezika kot stilno najbolj nevtralna sprejeta tista izvornoslovenska beseda, ki se govori samo na ozkem robu slovenskega jezikovnega prostora, čeprav so v narečjih bolj (ali vsaj enako) razširjene druge, prav tako izvornoslovenske besede, ki pa so v SSKJ sprejete le/tudi z različnimi kvalifikatorji. Npr. za ovna je sprejet leksem *oven*, ki se govori le v narečjih, ki so v stiku s sosednjim hrvaškim jezikom, a je k njegovi uveljavitvi verjetno pripomogla tudi beseda za samico, ki ima isti koren, tj. *ovca*. Bolj razširjena in tudi izvornoslovenska leksema *jarec* in *janjec*, ki se rabita v osrednjih narečjih, sta v knjižnem jeziku sprejeta kot sinonima za ovna, prav tako slovenski leksem *mrkač* pa ima v SSKJ oznako »narečno«. Najbolj razširjeno poimenovanje za to žival je v slovenskih narečjih prevzeta/neavtohtona beseda *koštrun*, ki je v knjižni jezik sprejeta le v pomenu »skopljen samec ovce« – torej v svojem izvornem pomenu v izvornem jeziku (italijansko *castrone* – skopljen oven), čeprav v večini slovenskih narečij označuje vsakega (tudi nekastriranega) ovna. Pri tej besedi gre torej za razširitev pomena pri prevzemu besede iz tujega/sosednjega (italijanskega) jezika v slovenska narečja in na ponovno zožitve pomena pri sprejemu besede v sistem knjižnega jezika. (Gl. Škofic 2002a.)

²⁶ Npr. za blagoslov se je uveljavil leksem *blagoslov*, ne pa tudi *žegen*, ki je v slovenskih narečjih sicer najbolj razširjen, a ni izvornoslovenski, ampak prevzet iz/preko sosednjega nemškega jezika. (Gl. Škofic 2001.)

²⁷ Npr. za 'žeganje' je ob slovenskem leksemu *proščenje* sprejet tudi prevzeti leksem *žeganje*. (Gl. Škofic 2001.)

²⁸ Npr. *šagra* za 'žeganje', *žegen* za 'blagoslov' in *cvek* za 'žebelj'. (Gl. Škofic 2001, 2002c.)

²⁹ Npr. *čavelj* za 'žebelj'. (Gl. Škofic 2002c.)

³⁰ Npr. *bider* za 'oven' v koroških narečjih (iz nemškega *der Wider*), *soflet* za 'meh' v rezijanskem narečju (iz furlanskega *soflèt*), *jarmarkt* za 'semenj' v koroških narečjih (iz nemškega *der Jahrmarkt*), *himper* za 'malina' v nekaterih prekmurskih govorih (iz nemškega *die Himbeere*), *hamer* za 'kladivo' v koroških in štajerskih narečjih (iz nemškega *der Hammer*) in *martjel* za 'kladivo' v rezijanskem narečju (iz furlanskega *martìel*) itd. (Gl. Škofic 2001, 2002a, 2002b, 2002c, 2004a.)

ki so rabljene v obrobni narečjih, v SSKJ označene kot »narečne«. ³¹ Posamezni narečni leksemi pa lahko ob prehodu v sistem knjižnega jezika dobijo tudi delno drugačen pomen, postanejo nekakšne podpomenke osrednjega oz. najbolj razširjenega in zato tudi knjižnega leksema, čeprav imajo te besede v posameznih narečjih širši pomen. ³²

Izvorno slovenski leksemi imajo lahko v različnih narečjih tudi različno zgradbo – lahko so eno- ali večbesedni ali tvorjeni z različnimi priponami/sufiksi. Tudi med različnimi besedotvornimi variantami je v knjižni jezik navadno sprejeta tista, ki se rabi v osrednjih narečjih in je hkrati tudi najbolj razširjena, ³³ sicer pa imajo enobesedni leksemi navadno prednost pred večbesednimi. ³⁴

Primerjava knjižnega (tj. v SSKJ sprejetega) in narečnega (tj. v gradivu za SLA zapisanega) besedja kaže, da je med izvorno slovenskimi leksemi v knjižnem jeziku navadno nezaznamovan tudi tisti leksem, ki je najmanj »obremenjen« z različnimi pomeni, npr. osrednjeslovenski leksem *ta mlada* v pomenu 'snaha' se pokriva s pomenom 'ne stara', medtem ko leksem *snaha* te prekrivnosti – vsaj v osrednjih narečjih – nima (razen v panonski narečni skupini, kjer ima tako pomen 'snaha' kot 'nevesta'), ali leksem *mati*, ki ima poleg pomena 'ženska v odnosu do svojega otroka' v osrednjih slovenskih narečjih tudi pomen 'tašča, tj. ženska v odnosu do zakonskega partnerja svojega otroka' (medtem ko leksem *tašča* te pomenske prekrivnosti nima v nobenem narečju).

Za sprejetje prvotno narečnih besed v sistem knjižnega jezika oz. njihovo stilno-zvrstno označenost ali nevtralnost v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* je torej poleg izvora leksema (zapisani narečni leksemi kažejo tako na veliko tvornost iz slovenskih/slovanskih podstav kot tudi na precejšen vpliv jezikov v stiku) pomembna tudi njena razširjenost (vseslovenskost, središčnost, obrobnost ...), besedotvorni način (in razširjenost posameznih obrazil), pogostost pojavljanja leksemov v pisnih/tiskanih virih ter ne nazadnje obremenjenost leksema z različnimi pomeni. Čeprav pri sprejemanju narečnega besedja v sistem knjižnega jezika niso (bili) vedno odločilni isti kriteriji, pa imajo izvorno domača poimenovanja navadno prednost pred prevzetimi, bolj razširjena in rabljena v osrednjih narečjih prednost pred obrobniimi, enobesedni leksemi prednost pred večbesednimi, pogosteje zapisani v pisnih virih (osrednjeslovenskih ali npr. vzhodnoslovenskih) pred ostalimi in manj pomensko obremenjeni pred večpomenskimi.

³¹ Npr. za robidnico osrednjeslovenski leksem *robidnica* proti vzhodnoslovenskim (štajerskim, panonskim) leksemom in tvorjenkam iz njih *ostroga*, *ostrožnica* in *kopina*, *kopinjščnica*, *kopinjača* ipd. (Gl. Škofic 2002b.)

³² Npr. v SSKJ ima leksem *kladivo* pomen 'kladivo nasploh', *bat* in *klepač* pa sta pomensko zožena na 'leseno kladivo' in 'kladivo za klepanje kose'. (Gl. Škofic 2004a.)

³³ Npr. za 'oglje' je sprejet leksem *oglje*, ne vzhodnoslovenske variante *ogljen*, *ogljenje* ipd., ter za 'malino' leksem *malina*, ne pa tudi *malinica*, *malin*, *malinec* ipd. (Gl. Škofic 2002b, 2004a.)

³⁴ Npr. za 'robidnico' ni sprejet leksem *črna malina*. (Gl. Škofic 2002b.)

Tabela v barvah

SLA 611

SLA 612

SLA 613

SLA 614

SLA 619

Literatura

- Francka BENEDIK, 1999: *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas* (SLA). Ljubljana: Založba ZRC.
- France BEZLAJ, 1977: *Etimološki slovar slovenskega jezika 1* (A–J). Ljubljana: SAZU.
- France BEZLAJ, 1982: *Etimološki slovar slovenskega jezika 2* (K–O). Ljubljana: SAZU.
- France BEZLAJ, 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika 3* (P–S). Ljubljana: SAZU.
- Milena HAJNŠEK HOLZ, 1989: Narečne prvine v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Zbornik razprav iz slovanskega jezikoslovja*. Ljubljana: SAZU. 79–100.
- Milena HAJNŠEK HOLZ, 1996: Narečno besedje v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Razprave/Dissertationes* 15. Ljubljana: SAZU. 27–34.
- Milena HAJNŠEK HOLZ, 1997: Besedišče, značilno za posamezne kraje, v Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju in Slovar slovenskega knjižnega jezika. *Zbornik SDS 5. Maks Pleteršnik*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 51–61.
- Milena HAJNŠEK HOLZ, 1999: Narečno besedje kot vir in pomagalo pri izdelavi SSKJ. *Logarjev zbornik*. Ur. Z. Zorko, M. Koletnik. Maribor: Slavistično društvo Maribor. 214–225.
- Franc LEKŠE, 1893: Imena rodbine in svaščine. *Dom in svet*. Ljubljana: Katoliška tiskarna. 32–33, 75–78.
- Tine LOGAR, Jakob RIGLER, 1990: *Karta slovenskih narečij*. Ljubljana: Kartografski oddelek Geodetskega zavoda Slovenije.
- Obshch斯拉vianskii lingvističeskii atlas. Serii leksiko-slovoobrazovatel'naiia. Vypusk 2. Zhivotnovodstvo*, 2000. Warszawa: International Committee of Slavists, The Slavic Linguistic Atlas Commission, The Polish Academy of Sciences, Institute of the Polish Language, University of Bialystok. Institute of the Polish Philology.
- Obshch斯拉vianskii lingvističeskii atlas. Serii leksiko-slovoobrazovatel'naiia. Vypusk 3. Rastitel'nyi mir*, 2000. Minsk: International Committee of Slavists, The Slavic Linguistic Atlas Commission, The National Academy of Sciences of Belarus, Yakub Kolas Institute for Linguistics.
- Martina OROŽEN, 1996: *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Giulio Andrea PIRONA, Ercole CARLETTI, Giovanni Battista CORGNALI, 2001: *Il nuovo Pirona. Vocabolario friulano*. Udine: Società filologica Friulana.
- Maks PLETERŠNIK, 1984–1985: *Slovensko–nemški slovar*. Ljubljana: Knezoškofijstvo.
- Petar SKOK, 1971–1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. Zagreb: JAZU.
- Marko SNOJ, 1997: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga., *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1–5, 1970–1991. Ljubljana: SAZU, DZS.
- Hildegard STRIEDTER TEMPS, 1963: *Deutsche Lehnwörter in Slowenischen*. Berlin: Ost-europa-Institut; Wiesbaden: in Kommission bei Otto Harrasowitz.
- Jožica ŠKOFIC, 2001: Besede za semenj, žeganje (farni praznik) in blagoslov v slovenskih narečjih (po gradivu za SLA). *Jezikoslovni zapiski* 7. Ljubljana: Založba ZRC. 267–292.
- Jožica ŠKOFIC, 2002a: Besedne karte po gradivu za Slovenski lingvistični atlas. *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika*. Ur. M. Jesenšek, B. Rajh, Z. Zorko. Maribor: Slavistično društvo Maribor. 124–139.

- Jožica ŠKOFIC, 2002b: Robidnica in malina v slovenskih narečjih. *Jezikoslovni zapiski* 8.1. Ljubljana: Založba ZRC. 121–138.
- Jožica ŠKOFIC, 2002c: Žebelj v slovenskih narečjih. *Riječ* 9/2. Rijeka: Hrvatsko filološko društvo. 39–66.
- Jožica ŠKOFIC, 2003: New lexical maps for Slovenian linguistic atlas. Predavanje v Rigi: 2. mednarodni kongres dialektologov in sociolingvistov, julij 2003. (V tisku.)
- Jožica ŠKOFIC, 2004a: Narečno kovaško strokovno besedje in Slovenski lingvistični atlas. *Annales* 14/1. Koper: Univerza na Primorskem, ZRS Koper. 179–194.
- Jožica ŠKOFIC, 2004b: Dialectal words as a source for the standard language. *Language Variation in Europe*. Papers from ICLaVE 2. Uppsala: Department of Scandinavian Languages, Uppsala University. 366–377.